

Toeval, teelt en tabak

Toeval speelt op allerlei manieren een rol in ieders leven en dus ook in de geschiedenis van de stad. De verhalen over onze stad worden bepaald door wat in het verleden is doorverteld, vastgelegd en later weer is teruggevonden. Wie was de verteller? Vanuit welk perspectief is een verhaal tot stand gekomen? We weten dat lang niet altijd. Ook in verhalen over ons verleden speelt toeval een rol.

Het huis waar u nu bent, heb ik in 1981, samen met enkele andere mensen gekocht. We zochten al een tijd naar een groot huis en hadden een voorkeur voor een monumentaal pand. Dat het dit huis is geworden is betrekkelijk toevallig, we zijn ook een tijd bezig geweest met een pand dat ligt tussen de Muurhuizen en 't Zand en met enkele panden aan de Kortegracht, waar nu het Mondriaanhuis is gevestigd. Het werd uiteindelijk dit huis.

Het enige wat ik toen over de geschiedenis van dit pand wist, was dat het een rijksmonument was. Ter gelegenheid van de overdracht heb ik me verdiept in de eigenaren van dit pand en kwam zo bij het kadaster en bij het archief van de stad terecht. In archieven van notarissen kwam ik oude akten tegen waarin dit huis werd verkocht, geveild of deel uitmaakte van een erfenis. Tot mijn verbazing las ik in een aantal akten de vermelding: *“de huyzinghe vanouds genaamd de Tabaksplant”*. In een enkele akte werd de naam als Tabaxplant geschreven. Kennelijk is de naam op een bepaald moment verloren gegaan want het huis stond in 1981 niet zo bekend.

In een van de akten is omschreven dat in de verkoop was begrepen de hanken die zich op zolder bevonden. Hanken, leerde ik later, maken deel uit van een droogstelsel van latten waaraan tabaksbladeren bevestigd worden om te drogen.

Deze vondst wekte mijn belangstelling voor de tabak en voor de rol die dit huis en de eigenaren in de teelt of de handel van tabak hadden gespeeld.

Wat betekende de tabakscultuur voor de stad?

De tabakscultuur is in Amersfoort al vroeg geïntroduceerd. Terwijl in het Zeeuwse Veere in 1610 het eerste tabaksveld ontstond, was dit in Amersfoort vermoedelijk al rond 1615 het geval. De eerste vermelding stamt uit 1613 en heeft betrekking op Hoogland (7). Rond 1630 kende Amersfoort zo'n 50 tabaksverbouwers en rond 1670 al meer dan 120 (1). De belangrijkste gebieden voor de teelt van tabak lagen tussen Liendertseweg, Hogeweg en Vinkenhoef. Binnen de muren waren er twee locaties in de Pothstraat en een bij het Sint Jansklooster. Vanuit Amersfoort verspreidde de teelt zich in het begin van de 17^e eeuw naar omringende plaatsen als Nijkerk, Barneveld, Ede, Wageningen en andere plaatsen (3, p.70). De regio Amersfoort – Nijkerk was goed voor een zeer groot deel van de productie in Nederland. De variëteit tabak die in Nederland verbouwd werd, stond bekend als Amersfoortse, Valburgse of Hollandse tabak (3, p. 28). Dit typeert de rol van Amersfoort in de tabaksteelt.

Om een idee te geven, in 1649 werden op de waag in Amersfoort 231.650 pond tabak aangevoerd (Herks, p. 147).

Wie zorgden voor de ontwikkeling van de tabakscultuur in Amersfoort?

Herks vermoedt dat de eerste telers van tabak in Amersfoort uit Engeland en Schotland afkomstig waren en acht de herkomst van telers uit de Zuidelijke Nederlanden of uit de buurt van Kleef in

Duitsland onwaarschijnlijk. Hij noemt Jacob Morree uit Schotland en Thonius Henriks uit Engeland. Zij kregen in 1611 het burgerschap van de stad Amersfoort. Hierbij zou een rol hebben gespeeld dat de tabaksteelt in Engeland in 1604 verboden werd.

Bij de ontwikkeling van tabak hebben joden een belangrijke rol gespeeld. In Spanje en Portugal brak na 1492 een lange periode van vervolging aan. Dit leidde tot de vlucht van talrijke joden naar andere landen (3, 193). De Staten van Holland besloten in 1619 als eerste provincie om geen jodenreglement meer vast te stellen; iedere stad mocht voortaan zelf beslissen wie het tot de stad toe zou laten (3, 194). Diverse steden boden aantrekkelijke voorwaarden voor vestiging maar er was volgens Herks geen enkele stad waar joden een zo grote bescherming genoten als in Amersfoort. Als voorbeeld noemt hij dat de synagoge zelfs aan de openbare weg gebouwd mocht worden. In Amsterdam was voor joden bijvoorbeeld wel vestiging mogelijk, de stad stond als zeer tolerant bekend, maar het was aan joden niet toegestaan om detailhandel te bedrijven. Import en groothandel was wel toegestaan. In Spanje en Portugal waren joden vertrouwd met de teelt en handel in tabak, dat toen al op grote schaal werd geïmporteerd. In Nederland gingen joden zich met de handel in tabak, met de verwerking en de kleinhandel bezighouden (3, 195). Zij waren overigens zeker niet de enigen, ook christenen hielden zich met de tabakshandel bezig.

In 1998 had ik een toevallige ontmoeting met Nico de Jong die een artikel heeft geschreven over de Spaanse invloed op Amersfoort. Hij legt een relatie met een bekende Amersfoorter – Johan van Oldenbarneveldt – en met Brazilië! Volgens Nico de Jongh heeft van Oldenbarneveldt tijdens het 12 jarig Bestand (1609-1621) handelsbetrekkingen aangeknoopt met tabaksplanters in Brazilië. Een aantal van hen was afkomstig uit Spanje. Het waren joden die na 1492 gevlucht waren uit Spanje, soms nadat zij zich onder dwang tot het christendom hadden laten bekeren. Hij wijst erop dat uit 1625 een eerste contract bekend is voor de teelt van tabak door een compagnie, waarvan 1 Amersfoorter, 2 Amsterdammers en 1 Engelsman die al in Amersfoort woont, deel van uitmaken. De laatste heette Christoffel Parre. Christoffel was, volgens de Jong, een naam die veel joden aannamen die zich tot het christendom bekeerden. De naam Parre verwijst volgens hem vermoedelijk naar de Braziliaanse provincie Parana waar de Spaanse joden tabak waren gaan telen en verwerken. Zij waren ook goed thuis in het spinnen van tabak.

In 1654 zou volgens Herks de eerste joodse burger zich in Amersfoort vestigen: Joseph Pereira. Maar wellicht is dit de eerste jood die burgerrechten kreeg en waren al eerder andere joden in de stad gevestigd. De eerste Portugese joden in Amersfoort hebben zich op de textielnijverheid gericht, niet op de tabaksteelt. In de 2^e helft van de 17^e eeuw vestigden zich ook Hoogduitse joden als burger in Amersfoort, de eerste was Elias Elias (3, 197). In Nijkerk hadden zich in de eerste helft van de 17^e eeuw al een groot aantal Portugese joden gevestigd die zich met tabaksteelt en handel bezighielden. Italiaanse Joden hadden zich voor 1660 al in Amsterdam gevestigd. Uit deze groep is de familie Italiaander afkomstig waarvan enkele zoons in 1709 in Nijkerk gingen wonen. De familie vervulde een grote rol in de teelt en handel. Zij waren vooral actief in de handel naar de Scandinavische landen en de Oostzee. Zij waren eigenaar van tabaksvelden en schuren in Nijkerk en Amersfoort en bezaten ook pakhuizen in Amsterdam.

Naast de familie Italiaander heeft ook de familie Cohen een grote rol gespeeld in de ontwikkeling van de tabak met name in Amersfoort. Zij komen vermoedelijk oorspronkelijk uit Noord-Italië en zijn via Duitsland naar Nederland gekomen. In het begin van de 17^e eeuw was de familie Cohen al betrokken

bij de productie van snuiftabak (3, 198). Ezechiël Cohen kwam als eerste van de familie in 1690 in Amersfoort wonen. Hij ontwikkelde zich en zijn familie tot een van de belangrijkste handelaren van Amersfoort. Benjamin Cohen was de belangrijkste representant van deze familie die ook op andere terreinen veel invloed wist te verwerven. Er waren overigens al veel eerder relaties vanuit Amersfoort met joodse tabakshandelaren in Amsterdam. Zo noemt Herks een contract uit 1653 van een Amersfoortse koopman, Daem Peeters, met een Roelof Lobetto, een joodse koopman in Amsterdam, een contract voor de verkoop van 8000 pond tabaksbladeren.

Maar het waren niet alleen invloeden van buiten: ook kapitaalcrachtige inwoners van de stad, die geld hadden verdiend bij het brouwen van bier of in de textielnijverheid, hebben geld gestoken in deze nieuwe teelt mede vanwege het teruglopen van de mogelijkheden in de brouwerij en de textiel.

Bij de ontwikkeling van de tabakscultuur in Amersfoort hebben relaties tussen inwoners van de stad en handelaren in Amsterdam een belangrijke rol gespeeld. Er waren goede omstandigheden in Amersfoort aanwezig voor de teelt. De bodem leende zich er goed voor, er waren veel inwoners die werk zochten en het vervoer van tabak naar Amsterdam was via de Eem goed te realiseren. Amsterdam bood goede mogelijkheden voor de verkoop van tabaksbladeren en voor de verwerking van tabak in de spinnerijen van de stad. Amsterdamse handelaren waren zowel actief in de verkoop in Nederland als in de export naar andere Europese landen (4, p. 251).

De economische betekenis

De tabaksteelt en de tabakshandel hebben vele honderden inwoners van de stad jarenlang werk en dus inkomen bezorgd. Voor grondeigenaren vormde deze teelt een nieuwe mogelijke bron van inkomsten. De opbrengst van de pacht lag vele jaren ver boven die voor graan. De verbouw van tabak bracht veel werk met zich mee voor de boeren en arbeiders die het land bewerkten. Hun families werkten vaak mee. Zij ontvingen een behoorlijk dagloon (Herks, 73). Het waren boeren met een klein stukje grond die dankzij de opbrengst van de tabak toch een boterham konden verdienen. Verder werkten veel arme inwoners van de stad met hun vrouwen en kinderen op het land (4, 251).

Het land moest speciaal ingericht worden voor de teelt van tabak. De eigenaar van de grond leverde daaraan vaak een bijdrage omdat de pachters de kosten die hiermee gepaard gingen moeilijk of niet konden betalen. Het land moest zwaar bemest worden. Daarvoor werd vooral schapenmest gebruikt. Dat werd voor een belangrijk deel ook uit andere delen van het land per schip aangevoerd. Om een idee te geven: voor een ha tabaksplant was zo'n 15-17.000 kg schapenmest nodig. Dat leidde tot veel werk voor schippers. Ook was dit een impuls voor het houden van schapen in het Utrechtse. Er werden overigens ook wel ander soorten mest gebruikt of combinaties van verschillende soorten om te zien wat het beste tabaksblad zou opleveren. Om een idee te geven: een opbrengst van 2300 kg tabak per ha is als gemiddelde opbrengst te beschouwen.

Het zaad werd in broeibakken opgekweekt. De plantjes werden daarna gepoot op bedden, die aangelegd moesten worden. Daardoor liep het regenwater van de bedden af en werden de planten niet te vochtig. De planten werden tegen de wind en regen beschermd door hagen die om het land werden geplant. Het oogsten van de bladeren gebeurde geleidelijk, te beginnen bij de onderste bladeren. De bladeren werden op stokken gedroogd in speciale tabaksschuren maar ook op zolders van woningen en andere gebouwen. De gedroogde bladeren werden in manden verpakt, dat betekende dus werk voor mandenmakers. De manden werden gewogen bij de waag zodat de kopers

zeker waren van het gewicht. Dat was ook het moment waarop de belasting van de stad kon worden vastgesteld. Een deel van de tabak werd in Amersfoort gesponnen en verwerkt. De tabaksbladeren en de verwerkte tabak werd daarna doorgaans door de handelaren verkocht. Aanvankelijk was vooral de stad en de regio het afzetgebied, al snel kwam Amsterdam erbij als belangrijke afzetmarkt. Tabak werd veelal per schip naar Amsterdam vervoerd om verkocht te worden, bewerkt en deels geëxporteerd te worden.

Ook nadat de teelt van tabak in Nederland was gestopt, is Nederland nog tot na de tweede wereldoorlog de belangrijkste stapelplaats voor de handel in tabak gebleven (1).

Tabakscultuur en de gevolgen voor de stad

De komst van de tabakscultuur leidde aanvankelijk ook tot nadelige gevolgen voor de stad. Dat hing samen met het gangbare stelsel van belastingen. Zo waren de eigenaren van land waar graan op werd verbouwd zogenaamd tiendgeld verschuldigd. Dat betekende dat zij een tiende deel van de opbrengst af moesten staan of een daarmee overeenkomend bedrag in geld. Als er niet langer graan werd verbouwd, bestond er geen aanspraak op tiendgeld. In 1636 werd dit door de Staten van Utrecht aangepast door bij tabaksland zogenaamd hontgeld te verlangen.

Een vergelijkbaar probleem deed zich voor bij het poortgeld. Iedere wagen met graan moest voor het binnenrijden van de Kamperbuitenpoort en de Bloemendalsepoort poortgeld betalen. Dit waren inkomsten voor de poortwachters. Maar voor wagens met tabak behoefde geen poortgeld betaald te worden. In 1636 bepaalde het stadsbestuur dat voortaan per morgen tabaksland 10 stuiver poortgeld per jaar betaald moest worden (3, 82).

Het stadsbestuur speelde ook een rol in de ontwikkeling van de tabakscultuur door in de beginjaren geen beperkingen aan de teelt op te leggen bv. door geen belasting te heffen. De Staten van Holland en Friesland bevorderden de eigen teelt in steden als Amersfoort door alleen belasting te heffen op de import van tabak uit wat als buitenland werd gezien. Later werd ook de binnenlandse teelt belast maar doorgaans tegen een lager tarief dan buitenlandse tabak. In 1628 bepaalde de stad dat over de tabak die in Amersfoort was geteeld, 1 stuiver per pond aan belasting moest worden betaald (3, p.71). Later werd weer onderscheid gemaakt tussen tabak die in de stad werd geteeld en in de provincie werd geconsumeerd en Amersfoortse tabak die buiten de provincie werd verhandeld. Om de belangen van Amsterdam te beschermen als plaats waar tabak werd verwerkt, gold een hogere belasting op de invoer van tabak in Amsterdam die al bewerkt was. De hoogte van de belastingen, de verschillen tussen import en inheemse tabak en de invoering en hoogte van belastingen op consumptie of op de productie van tabak zouden jarenlang een bron van onenigheid zijn tussen de telers, de pachters die het recht hadden om belastingen bij de telers te innen en de bestuurders van de stad en van de Staten van Utrecht en Holland (3, 77). De conflicten over de hoogte van belastingen gingen overigens niet alleen over tabak. De inning van belastingen werd niet door de stad zelf verzorgd maar werd uitbesteed aan pachters. Zij betaalden voor het recht om de belastingen te innen. Niet iedere pachter van belastingen nam het even nauw met de inning volgens huidige normen. Ook de heffingen op de import van mest en van manden waren op zeker moment omstreden. Zo wilden tabakstelers graag manden van buiten de stad kopen maar slaagden de mandenmakers er in het bestuur van de stad zover te krijgen dat er een flinke heffing kwam te staan op de import van manden van buiten de stad (3, 91). Ook de schippers werden door het bestuur van de stad beschermd door een heffing te vragen van schippers van buiten de stad op het vervoer van

vracht van of naar de stad. Voor de ontwikkeling van de tabak was van belang dat de teelt en handel in tabak niet werd beperkt door gildebepalingen (3).

Het stadsbestuur zette zich ook op andere wijze in voor de belangen van de tabakscultuur in de stad. Zo had het stadsbestuur succes met haar opkomst voor de belangen van joodse handelaren die in het hertogdom Gelre en het graafschap Zutphen tabak wilden opkopen bij boeren. Zij werden daarin gehinderd door lokale regels die Joden verboden om van grote wegen af te wijken of op het platteland in een herberg te overnachten. Zij kregen een bewijs van goed gedrag mee van het stadsbestuur en mochten zelfs wapens dragen omdat zij geld bij zich hadden om de telers te betalen.

Overigens waren ook stadsbestuurders zelf betrokken bij de teelt en handel in tabak waardoor zij ook persoonlijk belang hadden bij gunstige condities (3, 100).

Internationale ontwikkelingen

Zo rond 1650 was de ontwikkeling van de tabakscultuur zover gevorderd dat over de start van de gouden eeuw voor tabak wordt gesproken (3, 92). Vooral de periode van 1674 tot 1683 was er een van grote bloei (3,100). Export van tabak gaat een steeds grotere rol spelen met name naar de landen aan de Oostzee. Tot het eind van de 18^e eeuw was de teelt en de handel in tabak van groot belang voor de economie van de stad. In de 18^e eeuw werd ook Frankrijk van groot belang als afzetmarkt. Internationale verhoudingen hadden invloed op de afzetmogelijkheden.

Zo kwam er vanaf 1713 - de Vrede van Utrecht - weer een opleving in de teelt van tabak. De export verschoof wat meer richting Vlaanderen en Frankrijk (3, 134). Van belang voor de groei was ook de vestiging in Amersfoort van een aantal spinnerijen van tabak uit Amsterdam. De eigenaren probeerden zo de nadelen van de heffing van Amsterdam op de invoer van tabak uit Amersfoort te omzeilen. En zij hadden het voordeel van lagere lonen in deze streek.

In de loop van de 18^e eeuw werd de handel met Frankrijk bemoeilijkt onder andere doordat Engeland vanuit zijn kolonies meer tabak aan Frankrijk ging leveren. Ook andere landen zoals Duitsland gingen meer en meer over tot de import van tabak uit andere landen dan Nederland. Tijdens de Vrijheidsoorlog in Amerika verminderde de uitvoer van tabak naar Europa. Dit kwam de teelt in Nederland een aantal jaren ten goede.

In 1798 werd een Nieuwe Constitutie door de Nationale Vergadering goedgekeurd. Dit leidde tot het afschaffen van de gilden en tot het afschaffen van alle stedelijke belastingen.

In 1810 werd door de Fransen de zogenaamde tabaksregie ingesteld. Dit leidde ertoe dat alleen de Fransen nog tabak mochten kopen en verhandelen, er werden beperkingen opgelegd aan de grootte van percelen waarop tabak geteeld mocht worden en de teelt was niet meer toegestaan aan particulieren en de tabak moest tegen vastgestelde prijzen verkocht worden. De tabaksteelt overleefde mede dankzij intensieve smokkel met tal van landen.

Bij het einde van de Franse tijd werden alle monopolies door de Oranjes afgeschaft dus ook die op de tabak. Dit leidde weer tot een opleving van de teelt en de handel.

De precieze omvang van de tabaksteelt valt lastig te achterhalen. Zo noemt Herks als hoogtepunt een omvang van 650 ha met tabak beplant land. Anderen achten dit onwaarschijnlijk en gaan ervan uit

dat Herks hierbij op Amersfoort en enkele regiogemeenten duidt. Tijdens de Franse periode van de tabaksregie is het aantal ha volgens Brusse circa 165 (4, p.409). In 1871 werd nog circa 10 ha in Amersfoort bebouwd. Daarentegen bleef de teelt in Nijkerk langere tijd op een hoog niveau: in 1875 was dit nog circa 260 ha.

De achteruitgang De tabakscultuur bleef een grote rol spelen tot rond 1800. Daarna trad een periode van verval in. De achteruitgang in de teelt en de handel wordt aan diverse factoren toegeschreven. Een belangrijke rol speelde de toenemende import van veel betere tabak vooral uit Amerika en later uit onder andere Java.

Herks wijst erop dat de strijd tussen Amsterdam en Amersfoort over de uitvoer van tabak nadelige gevolgen voor Amersfoort heeft gehad. Amersfoort wilde tabak rechtstreeks kunnen uitvoeren naar met name de landen rond de Oostzee. De Staten van Holland stelden zich op het standpunt dat over tabak die via de Zuiderzee werd verscheept altijd belasting aan Amsterdam moest worden betaald. Ook probeerde het belemmeringen op te werpen om de verwerking van tabak op andere plaatsen dan Amsterdam tegen te werken (3, 106 – 114). Amersfoort zocht steun bij de Staten van Utrecht en Gelderland en bij de Staten Generaal maar bleek niet in staat tot effectief verweer tegen de machtige Staten van Holland. Pas jaren later besloten de Staten van Holland dat er geen belasting meer geheven zou worden op uitvoer van tabak via de Zuiderzee.

Een belangrijke rol heeft ook Frankrijk gespeeld. Dit land stelde zich op het standpunt dat tabak uit de Nederlanden alleen nog in vaten geïmporteerd mocht worden en alleen via bepaalde zeehavens geleverd mocht worden. Dit zou tot een zo sterke stijging van kosten leiden dat tabak uit Nederland niet meer aantrekkelijk was voor Franse afnemers.

Ook de sterke groei van de teelt in het laatste deel van de 17^e eeuw, heeft de ontwikkeling geen goed gedaan. Dit leidde tot overproductie, extreem lage prijzen en niet te verkopen voorraden (3, 128).

Verder speelde de verschuiving in het gebruik van tabak van snuiftabak naar rooktabak een rol. De kwaliteit van de tabak die in Amersfoort geteeld werd, voldeed hier niet voor. Er zijn dan ook vooral in de 19^e eeuw veel pogingen ondernomen om de kwaliteit van tabak te verbeteren, maar deze hadden geen of weinig succes.

In 1804 waren er in de stad Amersfoort nog maar 16 planters over (3 p. 210). De vermindering van de teelt wordt duidelijk uit de raming van de productie in 1842: nog ruim 90.000 pond tabak terwijl die in de glorie tijd zo'n 3 miljoen pond bedroeg (3, 227). Toch bleef de teelt en verwerking van tabak nog lang bestaan.

Opmerkelijk is dat tabakstellers zich in de tweede helft van de 18e eeuw meer gingen toeleggen op de handel en het verwerken van granen. Zo vroegen Jonas en Benjamin Cohen in 1757 aan de raad om graan te mogen malen en het te mogen versturen zonder belasting verschuldigd te zijn (3, 171). Ook in dit huis is die ontwikkeling te zien, het is lange tijd ook als graanpakhuis gebruikt.

Eind 19^e eeuw werkten in Amersfoort circa 70 mensen aan de verwerking van tabak, in 1909 waren er zo'n 130 sigarenmakers (4, p. 585). De firma Houbaer (later SOPLA) en Hubers en Vormer waren de grootste sigarenfabrikanten. Houbaer had in 1930 zelfs 350 medewerkers. Andere bedrijven waren Otto Roelofs, Oldenkott en zonen dat in 1923 in Amersfoort kwam en Spaan en Bertram dat zich in 1929 in Amersfoort vestigde. Omstreeks 1960 verdween de laatste sigarenmaker – Roelofs -

uit de stad, Spaan en Bertram vertrokken enkele jaren eerder. Dit laatste bedrijf was in de Coninckstraat gevestigd zo rond de plaats waar nu theater de Flint staat. Hun belangrijkste handelsmerk was Spanera. Ik weet iets meer van de geschiedenis van dit bedrijf dankzij een toevallige ontmoeting met de man die dit bedrijf in 1956 kocht, de heer van Luijten, eigenaar van een sigarenfabriek met Abonné als belangrijkste merk. Hij verplaatste het bedrijf vrijwel direct naar een plaats vlakbij Eindhoven. In 2003 hebben we daar nog de erfenis van de Spaan en Beetram kunnen zien. Een aantal memorabilia is aan museum Flehite gegeven.

Wat verwijst in dit huis nog naar de tabakscultuur?

Allereerst herinnert uiteraard de naam Hotel de Tabaksplant naar de tabakscultuur. Uit oude aktes blijkt dat dit huis onder deze naam bekend stond vanaf 1726 tot 1882. Oudere aktes heb ik nog niet gevonden, dus wellicht gaat de naam nog verder terug. Wie van de eigenaren zich precies met de tabaksteelt of handel heeft beziggehouden heb ik nog niet uitgezocht. Diverse eigenaren waren ook eigenaar van andere panden en van percelen, soms ver buiten Amersfoort zoals Arnhem. Diverse eigenaren van percelen waarop tabak werd verbouwd, hadden ook gronden in Arnhem.

Ook op de Hooglandseweg bij de Scheltussingel heeft nog een huis gestaan dat die naam voerde.

In de gevel van het tuinhuis van de Tabaksplant ziet u een gevelsteen met een tabaksplant. Deze gevelsteen is afkomstig uit een pakhuis dat tegenover de Aegtenkapel stond. Het pakhuis is onder andere gebruikt voor de opslag van tabak. Het is in 1905 afgebrand, de gevelsteen is bij Flehite terechtgekomen en door ons in bruikleen verkregen. We hebben de steen door Ton Mooij laten restaureren waarbij de oorspronkelijke kleuren zijn hersteld. Op de gevelsteen is goed te zien dat de planten op een bed werden geplant. Het pakhuis op het Zand is eigendom geweest van de familie Italiaander, een van de twee joodse families die zeer actief waren in de tabakshandel. Zij gebruikten destijds ook de Aegtenkapel voor het drogen en de opslag van tabak.

In de ontbijtkamer van de Tabaksplant ziet u een aantal moderne lampen waarin tabaksbladeren verwerkt zijn. De bladeren zijn afkomstig van de laatste sigarenfabriek die nog in Nederland actief is: de Gelukkige Olifant in Kampen. De lampen zijn door Marian Dessing ontworpen die in de Teut haar atelier heeft.

In de vitrine ziet u nog een aantal oude pijpenkopjes. Ze zijn hier in huis of in de tuin gevonden. Ze zijn vermoedelijk uit verschillende periodes afkomstig. Pijpjes met kleine koppen zijn over het algemeen de oudste. Omdat tabak aanvankelijk een duur genotsmiddel was, werden er kleine hoeveelheden tabak gerookt. Op de voet van de kop zette de maker van de pijp vaak een merkteken. Na 1600 kwam de pijpenmakerij in Nederland van de grond. Opmerkelijk is de rol van Engelse pijpenmakers. Engelse soldaten die tijdens het twaalfjarig bestand van de 80 jarige oorlog in Nederland verbleven, vestigden zich als pijpenmaker, vooral in de omgeving van Gouda. Amersfoort kende ook eigen pijpenmakers. Zo heeft de stad in 1654 het alleenrecht op de fabricage van pijpen voor een periode van 4 jaar gegund aan Wouter Jans van Eck (4). In 1667 werd de fabricage van pijpen door het bestuur van de stad vrijgegeven (3, 91).

In de gang ziet u een serie cartoons. Deze zijn afkomstig van de Belgische, franstalige krant Le Patriot Illustré. Deze verscheen vanaf circa 1880. Het geeft een grappig beeld van de productie van sigaretten. Het is wellicht ontstaan als persiflage op de moderne productie van sigaretten. In 1885

ging de eerste sigarettenfabriek in Amsterdam open. Daarvoor was op een wereldtentoonstelling het wonder van de eerste sigarettenmachine gedemonstreerd. Deze machine kon maar liefst 60 sigaretten per minuut produceren.

Helaas is nog niet duidelijk welke eigenaren zich actief met de tabaksteelt of handel bezighielden.

Wat herinnert in de stad aan de tabakscultuur?

In de directe omgeving van de Tabaksplant – op de hoek Kamp – Weverssingel staat het pand met de naam de Snuifmolen. Snuiftabak is een van de manieren om tabak te verwerken. De gevelsteen is vermoedelijk uit het eind van de 19^e eeuw. Het is evenmin waarschijnlijk dat op deze plaats ooit een molen heeft gestaan wat de gevelsteen lijkt te suggereren (2). In een akte uit 1734 valt nog te lezen dat er aan de Weverssingel een spinnerij van de heer Italiaander was gevestigd (436-34; archief Eemland)

De drie pakhuizen die aan het begin van de Pothstraat staan, zijn vermoedelijk ook gebruikt voor het drogen en de opslag van tabak. Op een van de pakhuizen stond een merkteken dat naar tabak verwijst. Het hangt nu in een van de nieuwe pakhuizen. Van deze drie pakhuizen is er 1 gerestaureerd, de andere twee zijn door nieuwbouw vervangen waarbij de vorm van de pakhuizen grotendeels bewaard is gebleven.

Van de sigarenfabrieken in Amersfoort was de SOPLA het bekendste. Deze fabriek stond aan het Smallepad. De laatste sigarenfabriek in Amersfoort verdween pas begin 1950. Deze fabriek was in de Coninckstraat gevestigd zo ongeveer op de plaats waar nu theater de Flint staat.

De familie Italiaander heeft een groot aantal jaren Groot Tinnenburg gebruikt voor de vestiging van een spinnerij voor tabak. Er zijn twee contracten met een huurperiode van 12 jaar voor dit pand bekend van 1711 tot 1724 en van 1724 tot 1736 (3,199).

Diverse panden in de stad zijn gebouwd met geld dat in de tabakshandel werd verdiend. Dit geldt bijvoorbeeld voor het huis met de parse ruitjes aan de Zuidsingel en het oude stadhuis aan de Westsingel. Tal van panden in de stad zijn gebouwd of gebruikt voor de tabaksteelt. Dat geldt voor huizen aan Muurhuizen en Koestraat, op Isselt, langs de Hogeweg en de Lageweg (3). Bij recent archeologisch onderzoek zijn in het gebied De Wieken/Vinkenhoef sporen van tal van tabaksvelden en schuren gevonden (5).

Het chauffeurscafé bij de 2e Steeg zou nog kenmerken bevatten van een oude tabaksschuur. Van deze speciaal gebouwde tabaksschuren zijn geen exemplaren overgebleven.

Interessant is overigens dat de tabaksschuren in het gebied Amersfoort – Nijkerk van een wat ander type waren dan in Zuid-Oost Utrecht (5). De schuren stonden vaak dicht bij de bedden waar tabak geteeld werd. De schuren in deze streek worden gekenmerkt door hoge wanden met verticaal staande luiken waardoor de wind voor het drogen van de bladeren zorgde. De schuren konden groot zijn, zelfs maten van 10 bij 60 meter kwamen voor. Zowel symmetrische als asymmetrische daken kwamen voor. Het waren hoge schuren met een nokhoogte van circa 10 meter. De open zijde was op het zuidwesten gericht.

Noten:

1. Peter Bulthuis, 500 jaar tabakscultuur, De rijke geschiedenis van het roken, 1992
2. Cor van den Braber, Geveltekens Amersfoort, Amersfoort, 2005
3. J.J. Herks, De geschiedenis van Amersfoortse tabak, Economisch- en sociaal-historische onderzoeken, Den Haag, 1967
4. Rob Kemperink, Burchard Elias, Bruit van d'Eem, deel I en II, Geschiedenis van Amersfoort, 2009
5. Ron Hulst, Tabaksschuren langs de Hogeweg, Kroniek, Tijdschrift Historisch Amersfoort, maart 2014
6. Yvonne Tanke, Johan van Oldenbarneveld verdient meer aandacht, Kroniek, Tijdschrift Historisch Amersfoort, maart 2006
7. Ronald van der Bie, Die dankb're plant, Tabaksteelt in de Gelderse vallei ca. 1615-1900